

СТАТУТ КОТОРА – ПАМ'ЯТКА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСЬКОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ ЧОРНОГОРІЇ

Гавриленко О.А.,

*професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>.*

Гавриленко О. А. Статут Котора – пам'ятка середньовічного міського права на теренах Чорногорії.

Статтю присвячено висвітленню джерел кодифікації та аналізу змісту Статуту Котора – міста, розташованого на березі Которської затоки Адріатичного моря. Наголошено, що найдавніші норми, вміщені у которському Статуті датуються 1301 р., хоча варто мати на увазі, що до опублікування його кодифікованого тексту, надрукованого у Венеції в 1616 р., укладачами не було включено деякі попередні рішення, а тому припускається, що ця пам'ятка права сягає своїм корінням ще більш давніх часів. Наголошено, що джерелами кодифікації стали, насамперед, норми, які походили від органів міського самоврядування, а також практика судових органів. Окрім того, значний вплив на кодифікацію, вочевидь, справили норми звичаєвого права та норми права Венеціанської республіки. Певний вплив на Статут Котора справило й тогочасне канонічне право католицької церкви. Весь текст поділяється на чотири частини, які, в свою чергу, складаються з розділів.

Звернено увагу на те, що текст Статуту містив низку норм, якими визначався правовий статус окремих груп населення. Місцева аристократія (шляхта, дворянство) являла собою замкнений стан, що становив правлячу верхівку; його представники посідали усі вищі адміністративні посади.

Зауважено, що Статутом Котору було достатньо чітко визначено систему органів влади та управління міста. Чільне місце серед норм права, вміщених у Статуті, посідали норми адміністративного характеру. Ними регламентувалися найрізноманітніші сфери життя населення. Певну частину документу складають норми, що регламентували фіскальні відносини.

Наголошено, що через Котор здійснювалася жвава торгівля. Вочевидь, зважаючи на необхідність у першу чергу регламентувати відносини зобов'язального характеру, до Статуту було включено й значну кількість норм, що регулювали цивільно-правові відносини. Статут також надає можливість створити уявлення й про окремі злочини та покарання за них, про деякі риси процесуального права Котора.

Ключові слова: середньовіччя, Чорногорія, Котор, Венеційська республіка, пам'ятка права, джерело права, кодифікація, статут, муніципальне право, адміністративне право, фінансове право, цивільне право, кримінальне право.

Havrylenko O.A. The Charter of Kotor – a source of medieval urban law on the territory of Montenegro.

The article is dedicated to highlighting the sources of codification and analysis of the content of the Charter of Kotor – a town located on the shore of the Kotor Bay of the Adriatic Sea. It is emphasized that the oldest norms contained in the Kotor Statute date back to 1301, although it should be borne in mind that before the publication of its codified text, printed in Venice in 1616, the compilers did not include some previous decisions, and therefore it is assumed that this the monument of law goes back to even more ancient times. It was emphasized that the sources of codification were, first of all, norms originating from the city self-government bodies, as well as the practice of judicial bodies. In addition, the norms of customary law and the norms of the law of the Republic of Venice obviously had a significant impact on the codification. The canon law of the Catholic Church had a certain influence on the Statute of Kotor. The entire text is divided into four parts, which, in turn, consist of sections.

Attention was drawn to the fact that the text of the Charter contained a number of norms that determined the legal status of certain population groups. The local aristocracy (nobility, nobility) was a closed state that constituted the ruling elite; its representatives held all the highest administrative positions.

It is noted that the Kotor Charter has clearly defined the system of authorities and city management. A prominent place among the norms of law included in the Charter was occupied by norms of an administrative nature. They regulated the most diverse spheres of life of the population. A certain part of the document consists of norms regulating fiscal relations.

It was emphasized that lively trade was carried out through Kotor. Obviously, taking into account the need to regulate relations of an obligatory nature in the first place, a significant number of norms regulating civil-law relations were included in the Charter. The statute also provides an opportunity to create an idea about crimes and punishments for them, about the some features of Kotor's procedural law.

Key words: Middle Ages, Montenegro, Kotor, Republic of Venice, monument of law, source of law, codification, statute, municipal law, administrative law, financial law, civil law, criminal law.

Постановка проблеми. Протягом останніх років міжнародні зв'язки України та Чорногорії як на публічному, так і на приватному рівні суттєво активізувалися. Розширення контактів спричинило інтерес вітчизняних науковців до чорногорського права та його історії, тим більше що до цього часу спеціальних історико-правових досліджень пам'яток права Чорногорії в Україні не здійснювалося.

Тривалий час джерела права, що містили норми, якими регулювалися суспільні відносини у середньовічних містах, розташованих на узбережжі Адріатичного моря (зокрема в Которі, Будві та інших), лишалися абсолютно невідомими широкому загалу. Донедавна тільки вузьке коло фахівців, переважно істориків-медієвістів, були знайомі з текстом унікальних пам'яток – Статутів цих міст, які збереглися до нашого часу.

Статут громади міста Котор є однією з найцікавіших пам'яток середньовічного чорногорського права. Протягом високого та пізнього середньовіччя Котор являв собою комуна, яка в усіх найважливіших аспектах повсякденного життя (економічному, соціальному, культурному, релігійному та правовому) ішла в руслі історичних тенденцій розвитку міст у Східній Адріатиці та ширше Середземноморському регіоні. З 1186 р., коли місто визнало зверхність Стефана Немані, великого жупана Рашки (Сербії), і до 1369/1370 рр. Котор перебував під номінальною владою раських (сербських) правителів [1, с. 34].

У сімдесятих роках XIV століття Котор перейшов під владу хорватсько-угорського короля Людовика I Анжуйського. Після короткого періоду венеціанського панування над містом, який тривав з 1378 по 1381 рік, Котор знову, відповідно до мирного договору між Людовиком I і Венеціанською республікою, перейшов під владу хорватсько-угорського короля. Після смерті Людовика з 1382 по 1391 рік місто визнавало владу боснійського короля, а з 1391 по 1420 рік був короткий період незалежності міської громади. Нарешті, після 1420 року которська комуна стала частиною венеціанського Стато да Мар¹, в якому залишалася до розпаду Венеціанської республіки [2, с. 157]. Своє право на самоврядування місто намагалося формалізувати насамперед у зовнішніх атрибутах. Його класичними символами були вежа (згодом міська ратуша), вічові дзвони, міська площа (ринок), «стовп ганьби», міський герб, печатка тощо [3, с. 18]. Водночас, протягом усього цього часу, Котор, як і далматинські комуни того ж періоду, що визнавали суверенітет Венеції або хорватсько-угорських правителів, мав певну автономію, чітко виражену через комунальний Статут XIV століття. Саме це забезпечило місту із населенням від 2000 до 3000 [2, с. 158] доволі збалансований соціально-економічний розвиток.

Стан опрацювання. Серед суто правничих досліджень статутів середньовічних міст, що розташовувалися на теренах сучасної Чорногорії можна назвати в першу чергу ґрунтовні праці І. Сіндіка [1] та Ж. Буюкліча [4], що вийшли друком у 50-х та 80-х роках минулого століття, які в Україні є бібліографічною рідкістю, а також низку статей В. Живковича, Н. Нікезича, Н. Богоєвіч-Глушчевич та ін., які були опубліковані протягом кінця XX – початку XXI ст.

Метою цієї статті є висвітлення процесу кодифікації, а також з'ясування особливостей структури та змісту которського Статуту.

¹ Стато да Мар (букв. Держава Моря) – один з трьох підрозділів володінь Венеціанської Республіки (два інших – Догадо, тобто власне Венеція, та Доміні ді Терраферма на півночі Італії). Стато да Мар охоплювала морські та заморські володіння Венеції, насамперед Іонічні острови, Пелопоннес, Крит, Кіклади, Евбею, Кіпр, а також терени Істрії, Далмації, Чорногорії та Албанії.

Виклад основного матеріалу. Статут міста Котор був створений під впливом венеціанського права і тому за змістом є доволі схожим на статuti інших чорногорських міст, насамперед Будви [4; 5]. Відомо також про існування статутів міст Ульцинь та Бар, але до нашого часу їхні тексти не збереглися [5, с. 5]. Зауважимо, що й на причорноморських теренах України подібні статuti також були чинними протягом доволі тривалого періоду. Зокрема, варто пригадати близькі за часом та за змістом Статuti генуезьких колоній на Чорному морі, які знайшли певне висвітлення в сучасних вітчизняних історичних та історико-правових дослідженнях [6; 7; 8; 9; 10].

Найдавніші норми, що містяться в которському Статуті дослідники датують 1301 р., хоча варто мати на увазі, що до його кодифікованого тексту, надрукованого у Венеції в 1616 р. [11, с. 140-141], укладачами не було включено деякі попередні рішення, а тому можна припустити, що ця пам'ятка права сягає своїм корінням ще більш давніх часів.

Кодифікацію 1614–1616 рр. було здійснено можновладцями Котора Маріаном Бучею та Франо Болікою. Наголошуючи на давності та безперервності автономної організації міста, вони підкреслювали успіхи правління которського патриціату під протекторатом венеціанських правителів [12, с. 535]. Це стосувалося як часів значною мірою номінального боснійського правління, коли королем був Твртко I (1384–1390 рр.), так і періоду фактичної незалежності Котора (1390–1420 рр.), який у своєму розвитку зміг уникати як встановлення тиранії окремих осіб, так і зайвого популізму, панування неосвічених прошарків населення.

Рішення щодо публікації Статуту було прийнято 27 жовтня 1614 р., одразу після прибуття на спільну сесію Малої (Таємної) і Великої ради Котора венеціанського ректора Хуана Франческо Дельфіна [12, с. 536]. Вочевидь, кодифікатори поспішали, про що свідчить відсутність будь-якого хронологічного порядку та тематичної послідовності статей Статуту [11, с. 140-141].

Весь текст поділяється на чотири частини, які, в свою чергу, складаються з розділів. Найстарішою та найбільшою за обсягом є перша частина, якій передують вступ, де йдеться про дарування «статуту і законів которській громаді» [13]. Ця частина починається з рішення «Про призначення суддів міста Котора», а в розділі 440 міститься «Привілей про кордони комуни та міста Котор», фактично італійський переклад подібної хартії – акту, підписаного Стефаном Душаном. Положення, вміщені у цьому розділі документу дослідники датують періодом з 1301 по 1425 рік, а ще для десяти розділів визначають проміжок часу, коли їх було прийнято, виходячи з імен інших осіб, пов'язаних із датованими розділами, або ж за іншими ознаками.

Наступна частина – Книга Статуту містить найпізніші за часом рішення, прийняті за часів которської незалежності. Розділи, з яких складається ця частина, розташовані не хронологічно, а за змістом. Норми частини другої підтверджують, виправляють або доповнюють норми частини першої, але через невідповідність концептуальної структури та невідповідності в систематизації все ж ми не бачимо об'єднання статей за інститутами та галузями права. Друга частина складається з 39 рішень (*Partes captae Tempore Catharinor*) із 39 розділами, датованими 1383-1420 роками, і редактори з гордістю зазначають у назві, що «тоді вони керувалися власними законами та звичаями» («*Quo tempore suis legibus et institutis regebantur*») [12, с. 536]. Проте значна частина рішень часів незалежності Котора входить до основної частини Статуту, а «прийняті рішення» за змістом пов'язані з ними. Після 1425 р. текст Книги Статуту вже не змінювався.

Третя частина Статуту складається з п'яти документів про остаточні переговори та фундаментального публічного акту підпорядкування міста Венеції («*Partes Captae A Domin. Venetiarum*»), які виражають взаємну зацікавленість у тому, щоб умовою прийняття венеціанської влади був чітко визначений комунальний устрій.

Частина четверта Статуту («*Partes captae Sub. Domin. Venet*») [12, с. 541] формально та змістовно продовжує рішення часів незалежності Котора, маючи таку саму юридичну силу, як і положення Книги Статуту. Кожне юридичне рішення ухвалювалося у Великій раді Котора з 1421 по 1444 роки. Їх датовано і розміщено у хронологічному порядку, а 52 розділи з порядковими номерами повторюються в межах комплексу статей про службу, яку здійснює князь. Важливо те, що нові рішення відображали нові суспільні відносини, суттєво змінені порівняно з тими, які набули чинності в період створення найстарішого ядра Статуту. Особлива увага приділяється регулюванню статусу церковного майна, визначенню обов'язків прокурора, збору коштів на утримання Собору. Визначався також спосіб головування, запрошення на сесії ради, депутатів, процес принесення присяги перед виборами. Регламентувалися відносини з дворянами з місцевості (1439 р.), а також прописувалося їхнє обов'язкове озбро-

ення (1442 р.). Міські урочистості також регулювалися нормами права. Було визначено календар свят і особливо святкування днів св. Марка та св. Трифона; також було запроваджено суворе дотримання тижня (наявність днів, коли обов'язково було відвідувати церкву). Визначалися тарифи на різноманітні примусові стягнення (1426 р.) та нотаріальні послуги (1431 р.).

Статут Котора надає можливість доволі повно охарактеризувати особливості правового статусу різних категорій населення міста, а також систему органів міського урядування. Місцева аристократія (шляхта, дворянство) являла собою замкнений стан. Відповідно до указу 1361 р. до Великої палати входили чоловіки старше 18 років, «батьки, діди й предки яких по чоловічій лінії були в нашій раді від давнини» (розділ 35) [13]. Це правило було підтверджено в 1412 р. положенням про те, що которський дворянин не може одружуватися з жінкою, яка не належить до дворянства міста, в якому вона народилася, під загрозою позбавлення членства в Великій раді, дворянських титулів, права на посадову службу та інших пільг (розділ 394). Органи міської влади зазвичай не допускали участі молоді в діяльності вищих органів міської влади. Проте, згідно з рішенням 1388 р., для того, щоб стати шляхтичем і членом Ради особи з 18-річного віку можна було «просити милості», але потрібно було, щоб таке прохання підтримали три чверті членів Малої ради. Після цього справа мала бути розглянута Великою радою, три чверті членів якої повинні були проголосувати позитивно [13].

Окрім юридичної общинної автономії, той факт, що Котор був містом із стабільним населенням, принаймні до періоду великих епідемій чуми, які почали відбуватися з середини XIV століття, а також те, що він мав дуже міцні економічні зв'язки з найближчими внутрішніми районами та більш віддаленими регіонами Балкан, зумовило, що комуна у XIV столітті приваблювала велику кількість іноземців. Безсумнівно, одним із факторів, які зробили це місто досить привабливим для іноземців, чи то з економічних, соціальних чи сімейних причин, була приналежність цієї комуни до західно-християнського екуменізму, який цивілізовано та культурно був близьким для більшості іноземців (мешканців Східної Адріатики) та італійські комуни, які постійно або тимчасово оселилися в ньому. Особи, які прибули до Котора з метою постійного мешкання [2, с. 164], мали дати обіцянку «бути которянами» (тобто виконувати всі обов'язки, що поклалися на громадян міста), зареєструватися у нотаріуса і зобов'язувалися платити податки та охороняти громадський порядок (як і інші члени громади брати особисту участь у діяльності міської варти).

З тексту Статуту відомо й про наявність у місті залежних та напівзалежних категорій населення. Раби повністю належали господарям. Чисельну групу становили селяни, які приписувалися до панів разом із землею. «Половинники» обробляли виноградники, віддаючи половину прибутків власнику, а «однорічники» протягом року мусили працювати у виноградниках на господарів. Згадані в розділі 125 «правителі» при визначенні покарання за напад на пана, були прирівняні до «родини рабів» і до бастардів.

На чолі которської адміністрації стояв князь, який призначався правителем і прибував до міста «за наказом» короля. У главі 26 Статут визначає взірцеву форму присяги перед народними зборами, якою князь зобов'язувався «зберігати добро управління і стан усього міста й того, що зберігається, і оберігати законні звичаї» (розділ 23) [13]. Хоча вплив князя на міське життя в XIV столітті був доволі слабким, Статут усе ж забороняв громадянам домагатися від нього посади помічника князя, а також запрошувати князя бути хрещеним батьком [1, с. 57]. Від 1371 року, з отриманням незалежності, Которська громада почала самостійно обирати міських князів або ректорів з числа іноземців [2, с. 159], обмежуючи їхню службу річним терміном і вимагаючи обов'язкового проживання князя (ректора) в місті. За свою службу князь мав отримувати річну платню в 1000 золотих монет (перперів), але не мав права в жодному випадку отримувати інших подарунків чи обідати з городянами, окрім бенкетів, які відбувалися під час весілля. Князь повинен був здійснювати судочинство у цивільних та кримінальних справах разом із міськими суддями. З часом которяни перейшли до вибору князів з числа представників місцевої знаті, але тривалість їхньої служби була додатково обмежена, а безвідповідальна поведінка у доручених їм справах мала наслідком суворі додаткові санкції [13].

Статут Котора надає можливість також окреслити коло виборних органів міської комуни. Його норми регламентували послуги, які надавали особи, обрані автономними комунальними органами – суддями, Малою палатою, Радою петиціонерів. Положення з формою присяги також поширювалися на тимчасові служби. Найняті чиновники, за винятком нотаріусів і канцлерів, очевидно, належали до виконавчої влади. Їх зазвичай обирали на свято святого Георгія (23 квітня), коли відбулися зміни органів влади, і вони отримували за роботу платню (відсоток від прибутків з їхньої діяльності).

Загальні принципи діяльності міських службовців знайшли своє відображення в нормі про те, що той, хто має одну службу, не може мати іншої, а також в обов'язку міського службовця відшкодувати шкоду, яку він завдав під час виконання покладених на нього обов'язків [14, с. 24]. За відмову від служби карали, а після закінчення служби посадовці здавали облікові книги, які зберігалися в канцелярії комуни. Функція судді, яку виконували поважні, «довірливі і вірні» дворяни, відображала важливу сферу общинного ладу і регулювалася низкою статутних положень. Розділ 1 розпочинається із норм, що визначали спосіб обрання суддів, щоб вони «протягом одного року ... лояльно і ретельно» керували містом, і «наділяли всім повну справедливість» відповідно до статутних положень [13].

Судді разом з Малою палатою до 1372 р., а потім і Радою петиціонерів (що складалася з 15 членів, у тому числі суддів) обирали виконавців усіх міських служб, а їхньою виключною компетенцією були вибори органів виконавчої влади та «вікаріїв і рипаріїв». Судді обиралися на дворічний термін. Присяжні судді, чия неупередженість гарантувалася низкою законодавчих заборон, працювали в судових палатах, а також за межами міста. Відповідно до процесуальних вимог, у провадженні, яке не тривало більше трьох місяців, вони мали винести рішення (вирок) у присутності нотаріуса. Которським Статутом передбачалося, що арбітражний суд обирається у судовому процесі про нерухоме майно за волевиявленням сторін. Представлення сторін у суді та надання сторонам юридичної допомоги покладалося на адвокатів [13].

Найстарішим колегіальним органом комуни була Велика Генеральна рада міста Котора. Обраними до неї могли бути громадяни у віці від 18 років. Кількісний склад Великої Генеральної ради визначався розмірами приміщення, де відбувалися засідання – «Звичайного великого залу палацу комуни». Окрім Великої палати, близькі родичі не могли бути одночасно членами інших колективних органів. Незважаючи на те, що Велика палата офіційно припинила своє існування в 1361 році, соціальні потрясіння дозволили домогтися відновлення її діяльності в складних умовах у 1388 році. Велика рада обирала членів Ради петиціонерів, яка обирала суддів, членів Малої ради (яка загалом мала шість членів) та міських чиновників [13].

Світська влада в середньовічному Которі була тісно переплетена з церковною [15, с. 14] і церковне право доволі сильно вплинуло на деякі положення Статуту [14]. Зокрема, для того, щоб судити мирян священник не міг бути нотаріусом комуни, а міський нотаріус не мав права ані писати документи духовенству, ані втручатися до їхніх суперечок. Більше того, Статут до 1330 року містив положення, згідно з яким особа, яка народилася в місті, не могла стати єпископом Котора. У дусі канонічних засад церковними установами керували старійшини за допомогою світських прокурорів, а церковне майно було невідчужуваним.

Значну частину документу складають норми, що регламентували митні та фіскальні відносини. Которським громадянам заборонялося проходити митну процедуру за межами Котора (1421 р.). Перелік податків, які змушені були сплачувати рядові мешканці, на відміну від представників адміністрації, котрі позбавлялися від сплати цих численних фіскальних стягнень, дозволяє зрозуміти глибинні причини періодичних хвилювань, що мали місце протягом XIV – початку XVII ст.

Нормами Статуту Котора регламентувалося доволі широке коло цивільно-правових відносин. Найбільше уваги приділялося договірним зобов'язанням, насамперед майнового характеру [16, с. 3]. Статут передбачав, що боржники зобов'язані погасити борг у передбачений термін, а тим, хто не зміг зробити це, загрожувало тюремне ув'язнення. При цьому наголошувалося, що майно батьків боржника не може бути вилучено. Більш давні статутні положення стосуються застави, а на початку XV ст. було узгоджено процедуру запозичення та дії сторін у випадку несвоєчасного погашення заборгованості, переглянуто порядок використання предметів застави. Норми права, що містилися у Статуті Котора, визначали три основні види власності: комунальну (врегульовану найдокладніше); церковну (яка була доволі неширокою), та індивідуальну [17, с. 189].

Доволі широко у Статуті Котора представлені й нормативні положення кримінально-правового характеру. Велику кількість кримінальних діянь і передбачених за них санкцій кодифікатори намагалися систематизувати докладніше за інші галузі права. Тяжким злочином вважалася зрада, під якою розумівся будь-який зв'язок із ворогом. Санкція з розділу 398 передбачала, що дім зрадника має бути «знищений дощенту», а все інше його майно має бути «поділене [між] мешканцями міста і нехай буде засланий назавжди» [13].

Покарання за найтяжчі злочини (вбивство, зґвалтування) ставилося в залежність від соціального статусу винних. Підозрюваних у вбивстві слов'ян, албанців чи італійців було дозволено піддавати

катуванню. Серед майнових злочинів більшість положень присвячено крадіжці, яка оцінюється відповідно до вартості викраденого, повернення (чи неповорнення) викраденого та соціального статусу особи, що звинувачувалася у скоєнні цього злочину.

Висновки. Отже, Статут Котора являв собою комплексний кодифікаційний акт, що був результатом тривалої роботи і являв собою збірку норм державного, адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального та процесуального права. Його появі передувала тривала робота з систематизації та узагальнення норм звичаєвого права, норм статутів, виданих органами міської влади та органами держав, до складу яких входили міські землі в той чи інший період, зокрема норм венеціанського права, норм канонічного права та врахування судової практики. Помітно, що в тексті Статуту постійно підкреслюється повага містян Котора до минулих правових норм, правових звичаїв і привілеїв. Джерелознавча критика Статуту надає можливість дійти висновку, що з часом право Котора стає помітно складнішим та набуває специфічних ознак, притаманних місцевому правовому ладу.

Список використаних джерел:

1. Синдик И. Комунално уређење Котора : од друге половине XII до почетка XV столећа. Београд : Историски институт, 1950. 175 с.
2. Ladić Z., Budeč G. Stranci u Kotoru u prvoj polovici XIV. stoljeća. *Hrvatsko-crnogorski dodiri / Crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja: Zbornik radova / Uredila L. Čoralić.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, 2009. S. 157-184.
3. Кахнич В.С. Міста-держави та міське право в середньовічній Європі: історико-правове дослідження : монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 140 с.
4. Вујклић Ж., *Pravno ureђење srednjovekovne budvanske komune.* Budva 1988. 299 s.
5. Средньовіковни статут Будве / прев. и предговор Н. Вучковић; прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић. Будва: Историски архив, 1988. 256 с.
6. Гавриленко О.А. Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. – пам'ятка середньовічного італійського права на українських теренах. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право».* Вип. 27. 2019. С. 18-24.
7. Гавриленко О.А. Організаційно-правові засади функціонування фінансового апарату генуезьких колоній у Криму (за матеріалами Статуту 1449 р.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія «Юридичні науки». 2014. № 782. С. 153-158.
8. Гавриленко О.А. Основні риси цивільного процесу в північнопричорноморських колоніях Генуї (друга половина XIII – третя чверть XV ст.). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер. «Юридические науки».* Т. 24 (63). 2011. № 2. С. 17-22.
9. Гавриленко О.А., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.
10. Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць.* Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.
11. Gogić M. O Katorskom Statutu tiskanom 1715. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru.* 2020. № 62. P. 139-170.
12. Марковић С. *Ocene: Jelena Antovic (ur.): Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора: Књига I, фототипско издање оригінала из 1616. године; Књига II, превод оригінала из 1616. године са научним апаратом. Acta histriae.* 2012. Т. 20. № 3. С. 535-546.
13. Statut grada Kotor. II: Prevod originala iz 1616 godine sa naučnim aparatom / prevodioci J. Antonović, A. Mažibradić, S. Pejović, J. Katelan, A. Milić, M. Vukasović, L. Blehova Čelebić, G. Mušura. Kotor, 2009. [Електронний ресурс. CD].
14. Janeković Römer Z. Komuna grada Kotor u srednjem vijeku: posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja. *Vokeški ljetopis,* 2019. S. 11-42. URL: https://www.academia.edu/45653055/Komuna_grada_Kotor_u_srednjem_vijeku_posebnosti_institucionalnog_i_drustvenog_razvoja_The_commune_of_the_city_of_Kotor_in_the_Middle_Ages_specifics_of_institutional_and_social_development
15. Живковић В. Религиозност и уметност у Котору (XIV-XVI век). Београд: Чигоја штампа, 2010. 380 с.
16. Nikezić N. Miraz u kotorskom pravu u prvoj polovini XIV vijeka. *Istorijski zapisi.* 1995. Br 1. S. 1-19.
17. Bogojević-Glušćević N. Statutarni propisi o stanovništvu srednjovekovnog Kotor. *Hrvatsko-crnogorski dodiri / Crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja: Zbornik radova / Uredila L. Čoralić Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Maticahrvatska,* 2009. S. 185-214.